

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ

УДК 930.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/2.21>

Пальчевський Р.С.

Рівненський державний гуманітарний університет

ORCID ID: 0000-0003-0812-1731

Філіпович М.Б.

Балтійський науково-дослідний інститут проблем трансформації економічної сфери
(м. Рига, Латвійська Республіка)

ORCID: 0000-0002-3220-6746

ResearcherID Web of Science: GPW-7877-2022

ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА ЯК СКЛАДОВА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ (НА ПРИКЛАДІ ЛИТВИ ТА УКРАЇНИ)

У статті розглядаються питання історичної спадщини двох держав – України і Литви, які мають спільну історію у минулому і схожі проблеми з формуванням національної пам'яті. Оскільки дві держави були у складі СРСР та і надалі відчувають сильний вплив східних сусідів на формування гуманітарних складових сучасного розвитку – перед науковцями постає питання очищення від заідеологізованості власної історії. Для українських вчених буде цікавим досвід Литви у формуванні національної пам'яті та подоланні постімперських наративів.

Спільна історія України та Литви не є така трагічна і заідеологізована, як спільна історія з Росією, Польщею, Туреччиною, а чи Угорщиною. Тому дослідження, популяризація, збереження цих сторінок може стати успішним прикладом як формувати історичний світогляд громадян щодо своїх держав-сусідів. Адже, коли мова йде про Литву, то в українській історичній літературі не прийнято використовувати такі терміни як «захоплення», «завоювання», зазвичай дослідники називають цей період як «проникнення», «включення», «приєднання» з огляду на те, що дії литовців на теренах України ніколи не мали характеру експансії, схожої, наприклад, на завоювання монголів. Політика Литви була м'якшою в порівнянні з Польщею, більше того, у наших стосунках прослідковується історична тяглість, ще у середньовіччі Литва допомагала Руським князівствам у боротьбі проти Золотої Орди. Литовська доба в українській історії чомусь залишається не дуже затребуваною і малокультивованою на відміну, наприклад від наших східних чи західних сусідів (Росії, Польщі, Угорщини). У XIX столітті українці і литовці теж були разом у спільній боротьбі, підтримавши ідею самовизначення нації. А між двома світовими війнами литовці надали притулок провідникам українського націоналізму. Литва стала домівкою корінному народові України – караїмам. Це лише невеликі епізоди спільної історії, ми можемо наводити ще чимало спільних сторінок.

Ключові слова: Литва, Україна, історична спадщина, національна пам'ять, наративи.

Постановка проблеми. Україна має не лише спільні сторінки історії з Литвою, але й спільні болячки. Адже у різні часи дві держави була у Литовському князівстві, Річі Посполитій, Російській імперії, Радянському Союзі – все це наклало на нації свій відбиток.

Україна як і Литва має й схожі проблеми національного становлення – формування нації та збереження мови. Для обох держав питання національного відродження, попри те що його витoki

сягають минулого та позаминулого століття, є актуальним і до сьогодні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогоднішній день питанням історичної спадщини та формуванню національної пам'яті приділяється увага як в Україні, так і в Литві. Особливостями сучасної історіографії є те, що ці дослідження розраховані на власну внутрішню аудиторію. Однак, майже відсутні праці литовських науковців для українського суспільства і навпаки. Є окремі

праці узагальнюючої історії України для Литви та історії Литви для України [5, 6]. Однак, майже відсутня комперативістика.

Метою статті є: з'ясувати спільні та відмінні риси у формуванні політики національної пам'яті в Україні та Литві та ставлення держави до власної історичної спадщини.

Виклад основного матеріалу. Самовизначення литовців у XIX столітті призвело до формування сучасної литовської нації. Литовське національне відродження – доба в історії Литви, коли над більшістю заселених литовцями земель панувала Російська імперія. Українське національне відродження започатковане теж у XIX столітті, на території Російської та Австро-Угорської імперій, мало на меті визнання факту існування, національно-культурного відродження й становлення української нації з власною мовою, історією та культурою. І литовське, і українське відродження були органічними складовими національних рухів тогочасної Європи.

Національна культура і національна ідентичність обох сучасних держав зазнала чимало болючих втрат та загроз. Чого варті лише Валуєвський указ 1863 р., а згодом Емський указ 1876 р. про заборону українського книгодрукування, та всього українського культурного руху. Подібну сторінку у своїй історії має і Литва, коли у 1863–1864 рр. було заборонено видавати литовською мовою книги. Загалом як українська, так і литовська мови пройшли не лише русифікацію і полонізацію, а, і через політику меншовартості і приниження [5].

І у XXI столітті Росія продовжує свою агресивну політику, окрім України, країни Балтії часто ідентифікуються як ще один можливий об'єкт гібридних дій з боку Росії, тому термін «гібридна війна» набуває не лише теоретичного, а особливого практичного характеру і трансформувалася з академічного у стратегічний виклик. Як відомо, основними цілями гібридної операції є виявлення вразливих і слабких місць країни, яка зазнала або зазнає нападу. Це можуть бути будь-як події повсякденного чи історичного значення, адже Росія, як спадкоємниця СРСР, перейняла всі засоби впливу розроблені ще КДБ, такі як ідеологічна боротьба, пропаганда, агітація, «обман», «рефлексивне правління», а також «активні заходи» [9].

Нині ж, як перед Україною, так і перед Литвою стоїть реальна загроза збереження національної самоідентичності, складовими якої є історична спадщина та національна пам'ять. Адже ми є свідками часів ведення гібридних війн, коли боротьба йде не лише за територіальні чи економічні заво-

ювання, але й за підкорення свідомості, ефективним знаряддям цього підкорення стає формування історичної пам'яті. Анексія Росією Криму та повномасштабне вторгнення в Україну нагадало, що поняття гібридної війни має низку історичних аналогій, у тому числі і на теренах Балтійських країн. Історики протиставляли ці події таким процесам XX століття, як анексія Клайпеди нацистською Німеччиною, спроба СРСР здійснити більшовицький переворот в Естонії у 1924-роках, або дії Лучіяна Желіговського, які призвели до окупації Вільнюської області у 1920-х роках [1].

Литва, на відміну від України, має більш однорідне суспільство, адже 84 відсотки населення Литви відносять себе до – до литовської нації. 79 відсотків є римо-католицької релігії, литовська мова пануюча [2]. У той же час в Україні, не зважаючи на повномасштабне вторгнення, лишаються проблеми мови, релігії, самоідентифікації. І хоча багато дослідників допускає, те що в одній і тій же нації можливі розбіжності саме з питань, які повинні пов'язувати її узами спільності і утримувати разом однак, у всьому світі існує консенсус щодо того, що членів нації повинна об'єднувати спільна мова, історія та культура [4]. Ці фактори у свою чергу можна розбити на традиції, звичаї, почуття спільного походження і долі, символи державності, пантеон героїв нації тощо. Саме на ці складові сьогодні здійснюється найбільша агресія та тиск зі сторони Росії, і саме ці дії є одними із ключових у стратегії ведення гібридної війни.

Спільним як для сучасної України, так і для Литви є те, що і литовському, і українському суспільству характерна дуже різноманітна історична пам'ять. При оцінці історії Литви, а особливо подій XX століття, які ще присутні в живій пам'яті, литовське суспільство вкрай розділене і навіть поляризоване як і в Україні.

Для обох націй болючими залишаються питання сприйняття та інтерпретації історії міжвоєнної/довоєнної української/литовської держави, партизанського опору/діяльності ОУН-УПА, радянської окупації, національного відродження та інших великих подій, називання борців за свободу вбивцями, бандитами тощо. Ці та інші сторінки історії свідчать про відсутність консенсусу в середині суспільства кожної з держав. Тут варто погодитися з тезою з Вітаутаса Сініці, що «це не просто емоційні питання. Та чи інша оцінка історії або виправдовує легітимність держави та права на існування, або заперечує її. Історична пам'ять не є і не може бути простором для необов'язкових інтелектуальних міркувань» [2].

Тому питання національної пам'яті є засадничими для державного будівництва й формування відчуття належності до нації, оскільки національна пам'ять є процесом збереження і відтворення інформації про минуле, символічною формою передачі культурних смислів, а в основі формування національної пам'яті лежить історична спадщина. Політика пам'яті допомагає формувати колективну інтерпретацію минулого та визначає, як певні події або фігури слід розуміти та вшановувати в суспільстві.

Впродовж останніх двадцяти років цьому питанню приділяють значну увагу у багатьох державах які можуть стати жертвою військової агресії або глобалізації. Очевидно стало питання, що держава має диктувати засади національної політики пам'яті з метою консолідації суспільства на ґрунті історичної пам'яті. Ці складові мають зміцнювати у свою чергу державність а не руйнувати її підвалини. Сьогоднішня реальність в обох державах така, що питання національної пам'яті досить часто спекулюються політиками, бувають емоційними, контраверсійними та хаотичними. Тому постає питання про потребу узгодження таких не речей на основі напрацьованих принципів.

Загалом, Україні і Литві притаманний ряд однакових проблем пов'язаних з формуванням та статусом політики національної пам'яті та історичної спадщини. Зважаючи на те, що держава не повинна вказувати громадянам, що думати, а вченим, що вивчати в питаннях історичної пам'яті, однак держави повинні б були гостро реагувати на прояви точок зору, що відкрито суперечать історичним фактам і заперечують злочини окупантів та окупацію. Таким чином, держави дотримуючись принципу вільно мати свою точку зору застерігали б громадян щодо можливості зміни установки сформованої особистості.

В обов'язок держави мало б входити повідомлення громадянам, що вона сама думає в питаннях історичної пам'яті, якими подіями і особистостями в історії нації і держави пишуться, а які засуджуються. З давніх-давен відомо, що закони і навіть державні декларації несуть про-світницьку функцію - не тільки дозволяють, заохочують або забороняють конкретні дії, а й розвивають у громадян усвідомлення того, що ці дії або установки є цілеспрямованими і правильними. Держава не повинна боятися цієї функції. Мати позицію з питань історичної пам'яті демократично навіть тоді, коли в суспільстві немає консенсусу з цих питань.

Початки формування історичної пам'яті громадян мали б закладатися ще в школі за допомогою публічної інформації. Це робиться і сьогодні, але ця робота стикається з ідеологічними викликами, такими як спроби заперечити значущість національної історії, радикальне знецінення історії як дисципліни та недостатнє викладання історії про боротьбу за свободу.

Формування політики національної пам'яті має у своїй меті і об'єднувальну функцію, яка повинна ґрунтуватися на принципах прозорості та справедливості. Нація, яка не дозволяє собі нав'язувати колективну провину або ганьбити своїх героїв за їхні погляди чи передбачувані дії, повинна водночас чесно визнавати злочини, вчинені конкретними особами. З іншого боку, вона має право і обов'язок категорично відкидати звинувачення, які не відповідають істині. Відмова від брехні (включно з недоведеними звинуваченнями на адресу людей, які вже не можуть захистити себе) є необхідною умовою демократії та верховенства права. Водночас вимога правди означає, що політика згуртування історичної пам'яті має ґрунтуватися на професійно вивірених історичних джерелах і знаннях, а також на розкритті наявних джерел. Ці позиції мають бути сформульовані на основі досліджень істориків. При формуванні таких підходів у Литві суспільство наполягає на консультаціях та дослідженнях Центру геноциду та спротиву литовського населення. В Україні такі функції мали б бути покладені на Інститут національної пам'яті. Однак в обох державах ці інституції мають швидше дорадчий голос, а не основний. Обом державам притаманна проблема якісної роботи істориків, яка обумовлюється відсутністю належного фінансування наукових досліджень та поширення їх результатів.

Однозначним вбачається той факт, держава чи підпорядковані їй інституції не можуть самі піднімати напругу щодо історичної пам'яті там, де є суспільний консенсус. Якщо суспільство домовляється про оцінку або увічнення конкретної особи, і якщо такий консенсус не суперечить істині і зміцненню державності, то явно шкідливо протистояти або ігнорувати такі установки суспільства. Держава має сприяти консенсусу та поважати його прояви. Типовим прикладом для Литви є питання пам'ятника Вітісу на площі Лукішкіо, де аж 76 відсотків громадян підтримують будівництво пам'ятника Вітісу, але проти цього рішуче виступають мер Вільнюса, чиновники Міністерства культури та аудиторія Центру сучасного мис-

тецтва, які мають непропорційний вплив і можуть ігнорувати громадську думку. В Україні подібним питанням є постать Степана Бандери, коли один президент нагороджує його посмертно званням Герой України, інший це звання відбирає.

При формуванні політики національної пам'яті на ґрунті історичної спадщини необхідно пам'ятати, що різні держави завжди будуть по-різному ставитися до одних і тих же подій, так як відправні точки для їх оцінки будуть відрізнятися. Це означає, що жодна іноземна країна не може диктувати іншій країні політику історичної пам'яті. Водночас це не означає, що не потрібно прагнути до діалогу та взаєморозуміння, щоб максимально розв'язати напруту історичної пам'яті.

Для політики згуртування історичної пам'яті необхідно акцентувати увагу на персоналіях і символах, які об'єднують суспільство, популяризувати їх у засобах масової інформації, у суспільному та повсякденному житті. Загальновідомо, що нації об'єднують їхні батьки-творці, борці за свободу та національні символи. Як у Литві, так у в Україні це вкрай слабо експлуатований ресурс.

Також, слід зважати на те, що необхідно бути активним у представленні історії свого народу в усьому світі, робити це не лише академічними засобами, а й масовими інформаційними та мистецькими засобами. Не проводячи жодної політики історичної пам'яті. Україна як і Литва протягом багатьох десятиліть пасивно спостерігала за тим, як інші народи писали і поширювали у світі власні, часто несумісні з правдою, версії своєї історії. Необхідні інвестиції в кіно світового рівня, комп'ютерні ігри, популярну літературу та інші продукти, які найбільш ефективно поширюють правду про українську/литовську історію в усьому світі, а особливо в суспільствах партнерів по євроатлантичній інтеграції.

З метою кращої інтеграції етнічних громад в українське/литовське суспільство та у спільне поле історичної пам'яті потрібні окремі програми та заходи, які б формували історичну самосвідомість. Відправною точкою у цьому процесі має бути відповідна національна держава Україна/Литва. Результатом такої діяльності була б лояльність до держави проживання і сприйняття себе українськими чи литовськими євреями, поляками чи особами іншої національності. Основними засобами формування такої лояльності беззаперечно є вивчення історії та літератури України/Литви, а не їхніх титульних країн поляків, росіян, євреїв.

Таким чином мав би сформуватися ланцюжок основи державності яка ґрунтується на політиці

національної пам'яті, через історичну спадщину в основі якої формування та мобілізація історичної самосвідомості та лояльності до держав України/Литви.

Також варто враховувати, те що для виправдання російської окупації ворогом широко застосовується інструмент пропаганди історичний фреймінг - універсальна схема інтерпретації, яка дозволяє людям знаходити, сприймати, ідентифікувати та ярликувати життєвий досвід [8].

Не випадково сьогодні у багатьох країнах питання національної пам'яті, пошуку допустимої міри втручання держави в осмислення історичних подій, проблема нав'язаних ззовні обмежень для історичних академічних досліджень стало наріжним каменем. Війна в Україні значно загострила питання національної пам'яті, «оскільки насильство війни тягне за собою справжнє насильство у використанні історії. Це насильство полягає в цензурі, накладеній на мову, та в ідеологічному використанні історії, у якому вигадане минуле використовується як виправдання для військової агресії» [3].

Як стверджує італійський історик Массімо Валлерані, перефразовуючи відомий вислів класиків марксизму: «новий привид блукає Європою: національна пам'ять» [3].

Одним із завдань національної пам'яті, яка повинна опиратися на суспільні знання правдивої історії, що не оминає важких та суперечливих питань, є формування сусідських відносин між державами.

Саме з метою формування цих відносин потрібно впроваджувати інноваційні підходи серед освітян, дослідників та музейників, метою яких має бути не лише зациклювання на віктимності, негативності історичної спадщини, але й формування позитивістських практик, переосмислення наративів у музеях та історичній освіті. Нажаль традиційним є подання та інтерпретація історії з точки зору поразок, а не досягнень, розповсюдження різного роду ідеологем та пропагандистських кліше.

Особливу увагу слід приділити аналізу наукових досліджень, в яких актуалізуються питання «війн пам'яті»; конфліктів історичних версій пам'яті; проблеми співвідношення пам'яті та історії; історичної амнезії; локальної пам'яті; історії як інструменту держави; забуття як механізму влади; винищення важливих історичних фактів; аспектів конструювання політики пам'яті; законів пам'яті; комеморації (процесу збереження спогадів про людей або події, це може бути церемонія пам'яті чи форма вшанування); витіснення

пам'яті; міфологізації минулого та інші. Чимало робіт потребують переосмислення.

Одним із засобів, які сприяють формуванню добросусідських взаємин є діалоги науковців-фахівців з суспільних та гуманітарних наук, що ставлять собі за мету обмін ідеями щодо критичних питань, пов'язаних з історичною репрезентацією та інтерпретацією. Саме такі заходи дозволяють поділитися думками щодо поточної практики та майбутні напрямки в музейному маркуванні та історичних наративах, а також досвідом, як працювати зі спірними наративами, ярликами та об'єктами в музеях, як уникати принизливих та інших проблемних формулювань.

Спілкування науковців дозволило б не тільки ефективно сформувати кожній стороні свою національну пам'ять на добросусідській основі, але й дало б можливість визначити сфери, які потребують вдосконалення, та випробувати шляхи зміни публічних текстів, стати історичним практикам інклюзивними та гостинним простором, уникнути утвердження історичних фейків.

Ще одним із засобів формування національної пам'яті, є емоційний нетворкінг – це розмовний метод, орієнтований на розуміння інших і вивчення альтернативних точок зору, а не на пошук спільного висновку чи компромісу. Термін «емоційний нетворкінг» був введений у 2014 році Марлусом Віллемсеном (Imagine IC) та Хестер Діббітс (Reinwardt Academy). Цей підхід, що похо-

дить від роботи зі спадщиною, наголошує на тому, що якщо спадщина відображає те, ким ми є і прагнемо бути, то голос кожного має бути почутий у власній інтерпретації та виборі [7]. У застосуванні до об'єктів спадщини або суб'єктів емоційна мережа сприяє «мудрості спадщини». Ця концепція визнає, що значення, які ми надаємо як матеріальним, так і нематеріальним об'єктам, плинні та різноманітні. «Мудрість спадщини» визнає, що спадщина – це не даність, а вибір, сформований постійними переговорами та інклюзивними розмовами [7]. Громадяни, які дбають про національну спадщину, здатні зробити питання спадщини темою для обговорення, беручи до уваги власні інтереси та емоції інших людей. Компетенції, вироблені завдяки емоційним зв'язкам та мудрості спадщини, є неоціненними в сучасних дискусіях про ідентичність та ідентифікацію. Вони допомагають налагоджувати зв'язки та протидіяти поділу, поляризації та ехо-камерам – «середовищами, коли людина стикається лише з інформацією чи думками, які відображають і підкріплюють її власну думку» [7].

Висновки. Таким чином, в Україні як і Литві історична спадщина є складовою формування національної пам'яті, і зважаючи на виклики та загрози, сьогодні стоїть перед обома державами потреба кардинальних змін у підходах формування національної пам'яті. Для обох держав проблеми у цій сфері, нажаль, однакові.

Список літератури:

1. Nacionalinis susivienijimas. Telkianti istorinės atminties politika. <https://susivienijimas.lt/straipsniai/nacionalinis-susivienijimas-telkianti-istorines-atminties-politika/>
2. Sinica Vytautas. Do we still need the state of Lithuania? <https://www.delfi.lt/en/corporate/vytautas-sinica-do-we-still-need-the-state-of-lithuania-77367329>
3. Vallerani M. A. Spectre Is Haunting Europe: National Memory. *Storicamente*, 2022, 18. https://storicamente.org/vallerani_history_under_attack
4. Василевська Т., Бевз Т. Конструювання політики національної пам'яті: ідеї, смисли, акценти. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2024/05/7_Vasylevska.pdf
5. Україна: литовська доба 1320-1569. О. Русіна, І. Сварник, Л. Войтович та ін. Київ: Балтія-Друк, [2010]. 176 с.
6. Філіпович М. Державна мова та історія держави як чинники національної безпеки. *ACTA SECURITATAE VOLYNIENSES*. N 1, 2023. Волинський національний університету імені Лесі Українки. Видавничий дім «Гельветика». с.48-53
7. Філіпович М. Історичні стереотипи та міфологічні нарації у публічній історії. *Public history: selected issues: Collective monograph*. Riga, Latvia : “Baltija Publishing”, 2024. 492 p. P. 207-236
8. Філіпович М. Проблеми формування історичної пам'яті в освітній сфері України. *Літопис Волині*, (28), 174-178.
9. Що таке «гібридна війна» file:///C:/Users/miros/Downloads/lmsa-16-1-5_bajarunas_kersanskas16.pdf

Palchevskyi R.S., Filipovych M.B. HISTORICAL HERITAGE AS A COMPONENT OF THE FORMATION OF NATIONAL MEMORY (THE CASE OF LITHUANIA AND UKRAINE)

The article discusses the issues of the historical heritage of the two states – Ukraine and Lithuania, which have a common history in the past and similar problems with the formation of national memory. Since the two states were part of the USSR and continue to feel the strong influence of their eastern neighbors on the formation of the humanitarian components of modern development, scientists face the question of cleansing their own history from ideologizing. Ukrainian scientists will be interested in the experience of Lithuania in the formation of national memory and overcoming post-imperial narratives.

The common history of Ukraine and Lithuania is not as tragic and ideologized as the common history with Russia, Poland, Turkey, or Hungary. Therefore, research, popularization, and preservation of these pages can become a successful example of how to form the historical worldview of citizens in relation to their neighboring states. After all, when it comes to Lithuania, it is not customary in Ukrainian historical literature to use such terms as «capture», «conquest», usually researchers refer to this period as «penetration», «inclusion», «accession» due to the fact that the actions of the Lithuanians in Ukraine have never had the character of expansion, similar, for example, to the conquest of the Mongols. The policy of Lithuania was softer compared to Poland, moreover, there is a historical continuity in our relations, even in the Middle Ages Lithuania helped the Ruthenian principalities in the struggle against the Golden Horde. For some reason, the Lithuanian era in Ukrainian history remains not very popular and poorly cultivated, unlike, for example, our eastern or western neighbors (Russia, Poland, Hungary). In the nineteenth century, Ukrainians and Lithuanians were also together in a common struggle, supporting the idea of self-determination of nations. And between the two world wars, Lithuanians provided shelter to the leaders of Ukrainian nationalism. Lithuania became the home of the indigenous people of Ukraine - the Karaites. These are just small episodes of a common history, we can cite many more common pages.

Key words: Lithuania, Ukraine, historical heritage, national memory, narratives.